

արգելական հրամայականն է « մի՛ խիթար » — խիթալ՝ բայից՝

Բայարմատը որ կազմուած է հրամայականն — է « մի՛խիթար », — կարգով միխիթար որովհետեւ անշնչտ վանկում ձայնաւոր Ի. կ'ենթարկուի երկրորդական կրճատման. (H. Марр Գраммати́ка дре́вне-арме́нск. яз. § 60.)։ Արգելական մասնիկն « մի » իսկապէս կը ներկայացնէ կրճատման օրինակ մը « է » Ի = ey = չն. « է » (me) եւ ժողովուրդական « ի », — i (մի)։ Հետաքրքրական է ձեւ մը անուան Մեխիթար յորք. միխիթար — միայն մէկ կրճատմամբ « է », արգելական մասնիկում։

Այս ձեւը յայտնի է միայն քերականութեամբ գտնուած մէկ արձանագրութենէն։ (H. Марр За́мѣтки о двухъ армянскихъ нади́сияхъ, найденныхъ въ Херсонесѣ, стр. 1.)։

Միխիթար բայարմատից, որ ունի անուան նշանակութիւն — միխիթարիչ յորք. միխիթարութիւն, կազմուած են ինչպէս միխիթարել բայը նշնչական եւ գործողութիւն կատարող միխիթարիչ եւ այլն։ « Միխիթարել », նշանակութեամբ գործածուած է եւ « Ժիլի-բոլ » կամ բառացի — « մի՛ վախար », տալ։

Հիստատուսն առաջագրած ստուգաբանութեան մէջ գտնուած ենք վրացերէն լեզուում. որ ունի այնքամ շատ բարեկամական կապեր հայերէնի հետ։ Միխիթարել բայը վրացերէն լեզուով թարգմանուած է նոցցոյն nugešeba. այս բայը կազմուած է բայարմատէն նոցցոյն nugeš որից եւ նոցցոյն = nugeši — միխիթարութիւն։

Բայարմատը նոցցոյն կը ներկայացնէ կրճատուած ձեւ մի արգելական հրամայականի «նոցցոյն nugešinis» = « մի՛ վախար »։

Հին վրացերէն լեզուում այս կատարեալ ձեւը արգելական հրամայականի գործածուած է — « միխիթարել », նշանակութեամբ «նոցցոյն nugešinis» = «տալ » «բայի հետ», = նոցցոյն nugešinis «nugeš» այս ինքն ինքնպէս ինչպէս եւ հայերէն «միխիթար տալ»։

Միխիթար բառի գործածելու գաղափարը յատուկ անուան նշանակութեամբ, ստացուած է ինչպէս երեւում է օգտուելուց ասորերէն ձեւի Նաում Naum անուան աստուածայնի որը հերբայերէն (ܢܘܡ) նշանակում է միխիթարութիւն։

Վիեննա, 29/XI 1906։ Թարգ. Վ. ԳԱՐՆԱՆԻԱՆ

՝ խիթալ — վախալ. անս Յոր. Գ. 25.

՝ Նոր վրացերէն նոցցոյն nugeš nugešinis «nugeš»

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՌԵՍԵՐՄԵՆՏԱՐԱԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԻ Զ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԳԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՐԱՌԹԻՒՆՆԱ

ՈՒ ԱՐԴԻՒՆԻՔԸ

Մեր պատմութեան ե՞րբ դարը, Ուիլիամսնուած, գեւ լաւ ուսումնասիրուած չէ. կամ թէ եղած ուսումնասիրութիւններն այնքան միակողմանի, թերի են՝ որ նոյն իսկ գաղտնի ամենէն նշանաւոր գէպքերուն նկատմամբ, որոնցմէ է վարդանանց պատերազմը, շինուած գաղափարը սխալ եւ անճիշդ գիծերու երեւակայութիւն մըն է։ Հեշտակով խզիչը վարդանանց Պատերազմին վրայ, կը գիտենք որ երկու հակառակ ծայրեր կաշկանդած են միմեքեւ բուն պատմական գեանէն հեռի պահելու համար ինչորք. Բուն պատմական կ'ընենք, որովհետեւ վարդանանց Պատերազմին պատմութեան հարեւանցի կողմն միայն, այսինքն՝ գէպքին ստուգութիւնը ճանշտուած է։ Ամէն մարդ գիտէ որ վարդանանց պատերազմն են մշած Պարսից դէմ, Երկու ծայրերէն մին է զուսնախաղաղարմ մը, որ եւ ոչ քննական ակնարկի մը կը ներք գիտելու ինչորք այնպէս՝ ինչպէս որ կը պահանջուի. իսկ միւր՝ ծայրայեղ տենչ մըն է՝ քննադատի խաբարանով ցրուելու ամէն ինչ՝ առանց թափանցելու պատմական այն իրողութեանց, որոնց ներքեւ է բուն իրողութիւնը։ Առաջինին մէջ գործող ոգին պարզապէս ազգային այն նախանձաւութիւնն է, որուն նուիրականութեամբ ժողովուրդը շողալիստուած կը մտածէ իւր սրտին հետ խառն խնդիրները, եւ կը կարծէ թէ քննութիւնը կրնայ անոնց արժեքը նուազեցնել, իրողորդ անթափանց հայեացք մ'է իրապէս, որ ստուգի ոչ միայն կը նուազեցնէ իրողութեան արժեքը, այլ մանաւանդ կ'այլայլէ զայն. բռնէ կ'ուզենք չեմափանցեր բուն իրողութեան։ Այսպէս են պարսկասիրութեան եւ յունասիրութեան գաղտնիք, որով կ'ուզեն մեկնել վարդանանց Պատերազմը։ Նախորդ գլուխներու մէջ բաւական ծանրացանք այս խնդիրներուն վրայ, այս տեղ կ'ուզենք իրողութեանց բնութիւնը մասնանիշ ընել։

Ա.

Սասանեան հարստութեան զօրանալը Ցիւրոնի դահին վրայ՝ հակադրեցութիւն մ'էղու. Արշակունի դահին տկարացումը փոխայնելու համար, եւ այս իբր արգիւնք Պարթեւ հարստութեան անկումին. որովհետեւ Պարթեւ զօրավիշէն էին Արշակունեաց, Բայց երբ Սասանեանց տիրացան անոնց տեղ, ալ տարբեր աշխով կը գիտէին Հայ Արշակունի հարստութիւնը։ Պաշտպանութենէ աւելի նախանձ մը, զօրավիշէն ըլլալէ աւելի հաւուածելու գործուածներն պաշարեցին անոնց քաղաքականութիւնը, մանաւանդ երբ հզօր արշա-

կունիններու հանդէպ զանոնցան. եւ Տիրանի նկատմամբ “տիրաննեպ” փրսակի տմառասանու- թիւններ հաւանաբար անհիմն բաներ չէին (Բուզ. Գ. Ի), կարելի է նոյն իսկ ենթադրել թէ Տիրանի մտածութիւնները ուրիշ Արշակունիք ալ ունեցան:

Սասանեանք զուտ քաղաքական ուժով մը չէին ապահոված իրենց տիրապետութիւնը՝ նոյն իսկ իրենց կենդանութիւն Տիրանի՝ մէջ. Մազդէական- նութիւնը, որ պետական կրօն եղաւ Սասանեանց քահապալութեամբ, ամենէն զորաւոր միջոցն եղաւ թէ իրենց երկիրը գաղաւթ եւ թէ արտաքին տի- րապետութեան կամ աշխարհակալութեան համար:

Արտաշէր Բարեկան, Ա. եւ Բ. Հապուհներ եռանդաւն հոգածութիւն մը ունեցան մազդէա- կանութեան վրայ, մահաւանդ Հապուհ Բ., որ բա- ական արեւմտաւոր յարաբերութիւններ ունեցաւ Հայոց հետ, սկսած էր ցոյց տալ իւր բմբուխը, իւր գոյնը, ինչ որ մագերը, ինչպէս նաեւ Միհր- ներսէ՝ Հապարապետ մագը՝ Յազկերտ Բ. ի ժա- անակ բրին, նոր բան մը չէր: Մագերսեան ամ- րող պատմութիւնն է այդ: Հապուհ Բ., որչափ զորաւոր, նոյնչափ “իմաստուն” Հաճ մը, մագերու թելադրութեամբ կը գործեր: Նա մազդէականութիւնը իւր երկրին մէջ ապահովելու համար հեր- ձեւանները խելոյն եւ ներքնապէս զորացնել յե- րոյ՝ ունեց հպատակ ազգերն ալ միայնել ասով: Հապուհ յաջողեցաւ իւր պետական կոնքին հեր- ձուածները վերցնել, որոնց պիտի չհասնուածէր այլեւս՝ իբր աստ-կրօններու (ag-dinih), երբ միան- գամ ընդ միշտ Արաքսագետի անձին վրայ կատա- րած էր փորձով (տեսնել մը Երս-Ա) ճշմարիտ կոտոր յայտնուած հռչակեց (Annales). XXII. XXXV): Այս տեսութեամբ Հապուհ Քրիստո- նեութեան աջ հաղաւ աչքով պիտի ընայէր՝ հա- կաւակ Մեծն իրաւաստեալնունն ունեցած իւր ակնածանքին: Յերուհի՝ Պարսկաստանի քրիստո- նեաներու պատմ հայածուել (նոյն անը) եւ Հայոց Նա- խարարութիւնը, իբր արդիւնք իւր կազմակերպ- թեան պահանջներուն, զուր տաւա իւր փառա- տենչիկ ծնունդը՝ Մերուտան Արծրունին եւ Վա- հան Մամիկոնեանը, կամ թէ բոնիք Պարսից կէշար սկսած էր իւր օրերն ընել՝ իբր զէնք տա- աններն քաղաքականութեան, որաւ համար բաւա- զոյն յաջողութիւն մը պիտի բլլար անշուշտ հպա- տակներու կրօնական միութիւնը:

Պարսկաստանի քրիստոնեաները կը նեղուէին արդեն՝ երբ Հապուհ կը պատերազմէր Հայոց հետ Արշակի ժամանակ: Այս պատերազմները, արդա- րեւ, գրեթէ չունին կրօնական որոշ դոյն մը, բայց շատ որոշ է այդ Հապուհի մտքին մէջ՝ Նա կը քաշա- լուէր Հայ ուրաքեալները, մահաւանդ Մերուտանի վերադարձած արարքը մասնաւորապէս փճացում- ները՝ զորաւորութիւնն է Հապուհի մտածութեան: Ինչ որ գիտել կու տանք Հապուհի քաղա- քականութեան մէջ, ամբողջովին ստատական է: Հապուհի բռնած հայածանքի փորձ մ’է քրիստո- նեցի վրայ, զոր իւր յաջորդներն, քարեպետարար, չկրցան շարունակել մինչեւ Հայոց թագաւորա- թեան բարձումը, որուն սկսած էին արդեն հա- րուածներ սալ այլեւայլ միջոցներով՝ թէ Վաւա-

գու, որ ‘զքեն վերժուց ինդեպց ի մերմէ տշեառ- հէս” (Նոր.) եւ թէ իւր որդին Յազկերտ Բ., որ “Թշնամի եւ հակառակորդ երեւցնցունէր իւր զհաւատացեալք ի Քրիստոս” (Նըղնէ):

Սասանեանց ակնկալող սպասանն էր Հայոց թագաւորութեան բարձումը, որչափ զէ կարող ըլլային իրենց դարաւոր մտածութիւնը ի գլուխ հանել — զքիւլ հայն իւր ազգութիւնէն եւ իւր կրօնէն: Թագաւորութիւնը վերցաւ, բայց ոչ Սա- սանեանց ուժով, այլ մահաւանդ զորաւոր նախա- բարութիւններու ձեռնառութեամբ. որովհետեւ՝ նախարարը եթէ ուզէին չէին իսկ թող տար խլրտիլ Յազկերտին, թող որ այդչափ արեւմտեան ճամբար բանալ, Նախարարաց պատմութեան մէջ միակ այս ժամանակամիջոցն է, ուր ամէն ինչ էին այս մտով թագաւորները: Մեծ դժ մը կար իրենց ձեռքը, թէ եւ թագաւորը վերցած էր, լաւ եւս իրենք վեր- ցնել աստ էին. կայսրածական իշխանութեամբ աւելի ճոխացած էին ի փաս թագաւորին (արշա- կունի քահնի անկուծ փութացող զիւսուր մէկ պատճառ), այբուսին իրենց ձեռքն էր. զանձն միայն “յարբունիս պարակաց երթայր”, Հայ թա- գաւորին տեղ Մարզպան մը նշանակուած էր Գունէն. վերջապէս Եղիշէի բացատրութեամբ “Եւա- իւրուսն Հայոց անկանը Բագարուս-Եւնի, Եւ բուն ինդիք հոն է. թագաւորութեան բարձումը՝ իրա- կանացուած էր Տիրանի (Սասանեանց) երազներուն. իսկ նախարարներուն համար թագի, ծերանի ար- շալոյսը: Այսպէս Տիրան եւ նախարարութեան մէկ մասը, լուազոյն եւ ժողովրդական մէկ մասը, իբրտու պիտի ընդհարէին արեւմտ եւ բուն յարակուծումը մը. փնացած մասը Տիրանի կողմը պիտի առչէր շլացած աշքերով եւ բնականաբար պիտի հակառակէր այն մասին, որ թէ Տիրանի թշլ պիտի շատ իւր երազներուն իրականացումը տեսնել եւ թէ պիտի խորասկէր թագի ծիրանի տեսչանքը փառաւոր խուսիքն մէջ:

Այս մէկ կողմէն Տիրանի գիտաւորութիւնը, որ շատ լաւ կը բացատրէ թէ ինչ էր Արաքսանց Պատերազմին բնութիւնը, եւ միւս կողմէն նախա- բարներու գիրքը այդ գիտաւորութեան հանդէպ եւ շարժումներ (Հմեռ. Թըգէ. Խոր., էջ Թ — ԻԲ), որք բոլորովին ասրեբ արտաքին մը կու տան բուն ինդիքին:

Բ.

Արաքսանց Պատերազմը միշտ նկատուած է 1. Համաշխարհիկ եւ 2. զուտ կրօնական. եւ ամէն անոնք, որք եւ՛ պատմական վրայ կը խսին երեւելի դէպքերը կ’անդաւնեն իրօնական պատերազմներ:

1. Համաշխարհիկ չէ այս պատերազմը: Պարս- կահայաստանի մէջ միայն կը յուշուէր ինդիքը (Փրպ. էջ 3) եւ այդ բաժնին նախարարները երկու կուսակցութեան բաժնուած էին: Հագին 12 նա- խարարութիւններ մասնակցեցան պատերազմին, եւ հակառակ կողմին՝ Պարսից՝ յարեցան 7—9 նա- խարարութիւններ (Փրպ. էջ 195. Եղիշէ 57): Բաց ասոր Վաւուսն հուր հոգիներու բանակ մը կրցաւ կազմել Արաքան, այսինքն՝ Հայոց զինուորական յոժին կէտը (Ք.Ն. Գ. Բ. էջ 39), եթէ իւրեք թիւ

մը չէ այդ, քարպեցին թիւ շնչանակեր. իսկ Բուզանդին մէջ (էջ 147) կայ այդ թիւը, որ թէպէտ Բուզանդեան Բիւրէի չէ, դարձեալ չափազանց կը թուի. եւ հաւանաբար նոյն թիւն է որ Եղեշէին մէջ կը ջուրնայ Պատմագրէն եղած զուգահայտութեամբ մը՝ արդեօք. հոն Առասկ Մամիկնեան, հոն՝ Արագան Մամիկնեան, Գիւնելու է նաեւ որ կանոնաւոր զինուորն բու բանակ մը չէ 60.000 ը, Արագանանց խումբը կազմող 12 նախարարութիւններու ժողովուրդներն են, որ կը յարգորտին Աւարայրի ճակարտ զորացնելու (Եղեշէ էջ 43—44)։ Իրարու վրայ 5000 հոգի (գինուոր) կ'իյնայ 12 նախարարութեան իւրաքանչիւրին, որ գժուար կրնայ արդարանալ դէմ համեմատելով կարգանշին նախարարութեան ուժին, որով կը կամուրէր հայկական կանոնաւոր բանակը (տե՛ս Այլ-բոյ Շիրակացիին բննայում գինուորական տախտակը)։ Իսկ Արագանանց զօհը, քանի մ'անգամ եւ այլեւայլ էնտերու վրայ բաշխուածներէ յետոյ, կը յանգի 1086ի Շատ պարզ է ուրեմն՝ որ Արագանանց Պատմագրովը նշանակութեամբ, սկզբունքով «Աճ», և, ուր ինքն ժողովուրդն ալ կը գործէ, եւ ոչ զինուորական ապամարտական ծառայած հաշիւներով։ Ազդովին չէ թէ եւս այդ պատերազմը, բայց իրապէս ազգային է։

2. Ինքնուրուշ ուսումնասիրելով թէ Գնեւշապուհի բնած սեղմումները Հայաստանի քաղաքական իրաւասութիւններու մէջ եւ թէ Աւհանի գաւիշները Աղարշին հետ, յաստիօրէն կը տեսնենք՝ թէ ինչ բանի վրայ կը գաւառոր խնդիրը։ Որովհետեւ, դարձեալ կը կրկնենք, առանց Աւհանի գործերը ուսումնասիրելու կարելի չէ բմբռնել թէ ինչ գոյն ունէր Արագանանց Պատմագրովը (տե՛ս վերը, էջ 228—229)։ Ահա Արագանանց Պատմագրովը զրգռող վերջին շարժումները. — Թաղկերտ Բ. երբ չլսողներ հայերը, ինչպէս նաեւ միւս քրիստոնէայ ազգերը, իւր քաղաքական թնադրոյն մէջ ձգել խոստումներով, գահով եւսյին, յայտնի միջոցներ ի գործ կը դնէ։ Գնեւշապուհ կու գայ Հայաստան եւ Եկեղեցականներն ու միայնակեացները առեքի կ'ենթարկէ, հարկեր կը ծանրացնէ, նախարարները իրարու դէմ կը գրգռէ, եւ «չարագոյնը» հայ Հաղաթապետին (== Ալեք-լ-ցա) տեղ պարսիկ կը դնէ, կը ջնջէ Հայոց սեփական գաւառարանը։ Այս բոլոր սեղմումներն մէջ խիստ գիտումներ կան Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ, բայց ամենուն ալ նպատակը զուտ քաղաքական է։ Տիրաւոր իւր քաղաքական գործը զորացնելու համար եւ որ հպատակ ազգերու մէջ պետական կրօնը հաստատել կը ջնանայ։ Ասոր բնական հետեւունքն էր՝ զգալի Հայոց Եկեղեցւոյն կամ Քրիստոնէութեանը։ Բայց ամենէն աւելի ոյժ կու տայ Հայոց անտեսական վիճակը վատթարացնելու. եւրօրէն կը ծանրացնէ շափաշանց կեդրով եւ հիւսիսէն կը ժափշտակէ գայլին։ Ահա, ազգի մը, փճացնելու ամենէն գիւրդին, բայց ամենէն աղիւստուր միջոցը. եւ այս է գաղանկը, որ Արագանանց եւ Աւհանեանց բանակը կը շարժէր։ 24այ այդ շարժումներու մէջ ինչ որ կրօնականով հասակցենել կ'ուզեն։ Այս բոլոր խնդիրներու մէջ կրօնը, եւ

կեդեղին այնչափ բաժին ունի, որչափ ազգային կազմակերպութեան պայմանները, ազգային ինքնաշարժութեան իրաւունքը, քաղաքական յարաբերութիւնները Գրան հետ, անտեսագիտական վիճակը։ Հայոց՝ իբր քրիստոնէայ ազգ մը՝ մարտ մղելէն սխալ է կրօնական երբեք պայմաններն մը յազգի։ Ազգային, այսինքն՝ ներքին ինքնութեան կռիւն է այն, իսկ ազգին ինքնութիւնը իւր կրօնական եւ քաղաքական իրաւունքներով կը բացատրուի։

Եւ քանի որ Սասանեան քաղաքականութեան նախաբանը եղաւ իրենց գերիշխանութիւնը ճանջող բոլոր քրիստոնէայ ազգերը — եւ ոչ միայն հայերը — իւր պետական կրօնի ուժով ի մի հաւելլ, թէ է Հայը ոչ-քրիստոնէայ ազգ մը եղած ըլլալին դարուն նախարարական դրութեան մէջ, Սասանք միեւնոյն կերպով պիտի գործէին։ Տիւրքները պիտի չճանաչուածէր որ այն փոքրիկ թագաւորները այնչափ ազատ իրաւունքներով զորանային, առ իրական վստահ մըն էր իրեն դէմ։ Ասոր համար էր որ երբեմն նախարարական գահերու թիւը բազմապատկեմն. այժմէր ցրուելու լաւագոյն միջոցն էր այդ։ Այս քաղաքականութիւնը ներքին իսկ հայ թագաւորներն ալ փորձեցին (տե՛ս վերը, էջ 232—233)։ Արդ՝ եթէ հայը նոյն դրութեան մէջ գտն քրիստոնէայ եղած ըլլալին եւ Տիրաւոր սկսէր գործել մազդէականութիւնը հաստատելու համար իւր հպատակներուն մէջ, այս աւթիւ մղած պատերազմները ինչ գոյն պիտի ունենային։

Կարելի չէ ուրանալ Արագանանց Պատմագրովին մէջ քրիստոնէական հրաշալիքը։ Բայց քրիստոնէականութիւնը Հայոց մէջ կը հալածուէր, միայն Հայոց ազգային ինքնութիւնը առողջ ընկնելու համար։ Գարուն պատերազմները ուրեմն, մղուեցան ազգային ինքնութիւնը պաշտպանելու համար, որուն պիտի միանայ կրօնն ալ։ Եւ հայ եկեղեցականութիւնը այդ պարագային մէջ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան յարգորելու համար բնական էր որ յանուր կրօնի կոչում բերէր։ Ազգի մատուցումներով զուտ քաղաքական իրաւունքներու գաղափարները չէին անկարելի էր ժողովուրդեան մը, որ արդէն տեսած մը ազգային-սարսուղեղած էր զանազան նախարարութիւններու տակ անդամահատուելով։ Քրիստոնէական բմբռնումը աւելի դիւրաւարտելի էր ամփի մղորդան. ինքնապաշտպանութեան մասին։ Գարուն նկարագիրն է այս եւ ամեն ժամանակի համար գրեթէ նշմարտութիւն մը։ Ազգային, քաղաքական ինքնութիւնը մէջ գահիճներն են, որ գիւտն ստողը. ժողովուրդը ենթադրութիւններ կ'ընէ եւ իւր հասկողութեամբ կը մեկնէ քաղաքական երեւոյթները։ Աւա՛նորդողները միշտ ժողովուրդեան սիրելի են իւր ամենէն թանկագին զոհողութիւնները կոչում կ'ընեն ինչ խնդիր մէջ ալ գործ են, բաւական է որ ժողովուրդական ոյժը շարժումը գնեն։ «Քրիստոնք կը թշնամանուի», այս բաւական էր որ եւ է հաստատական ազգի մը քրիստոնէականութիւնը բոլորովին բղքել եւս համար։ Գիտնէր խաշակութեան պատմութիւնը։ Արտական գրգռութեւ, շնչելու համար միեւնոյնութիւնը, նշանաւոր էջեր ունի պատմութեան մէջ։ Հայու համար այսպէս չէր սակայն մնա

լեռանդուն ինչ բողոքովն տարբեր բան մը կը տիրէ ժողովրդեան զգացումն մէջ: Գրաւոր բմբուռներ եկեղեցւոյն նկատմամբ, միեւնոյն է ազգի համար ալ: Այս ստեակէտով իսկ անհնար է զուտ կրօնական գոյն մը տալ գարու պատերազմներուն: Ազգային-եկեղեցական ձուլումը բմբուռներ, նոյն իսկ մեր աս շինարարական ժամանակն մէջ, դժուար է իբրեւ զատել: Եւ գարն այդպէս կ'ըմբռնէ: Իբր լուսաւորութիւնը թէ կրօնական թէ մատենագրական՝ դեռ թարմ եւ գործնական այդ ամէնը ֆրիստոնէական կը պարտէր հայր. ազգը ամսով զօրացած էր իւր քաղաքական անկումներուն մէջ:

(Ընթերցանութիւն)

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՅԻՔԻՐՈՆԵԿԵՐՏԻ ՅԵՂԸ

ԸՍՏ ԼԷՄԱՆ:

Յաղորդ յօդուածը համառօտ՝ քայքայ ամփոփ կերպով կը ներկայացընէ այն խնդիրը, որ տարիներէ վեր կը յուզուի գիտնող մէջ, եւ որուն քննութեան նուիրուած են քաղմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Լէման հոս ալ կը պաշտպանէ իւր տեսութիւնը, զոր արտայայտած է այլեւայլ տեղեր, այն թէ Յիզրամայ Մեծի Տիրութեան կերտն ըլլայ այժմու ներկայի տեղը: Ուսումնասիրութիւնը պարզաբանութիւն մ'ըլլալով միանգամայն հայ պատմութեան յիշեալ շրջանին քանի մը կէտերու, անշուրջ չենք համարիր ծանօթացընել նոյնը մեր ընթերցողաց: Լոյս տեսած է յօդուածս Գերմ. Բանասիրաց եւ Ուսուցչաց Խճ Համաժողովի տեղեկագրոց մէջ: Որչափ ալ քննարկն ամփոփուի պահուած է պէտք չենք տեսած քառացի կապուել ոճին, ուր մանաւանդ պարզութեան պէտք կար, ուստի յաճախ ազատ թարգմանութիւն մ'ընտրած ենք:

Յիզրամեկերտի տեղն որոշելը դժուարին խնդիր մըն է. վասն զի աշխարհագրական որոշ տեղեկութիւնք կան տաւաղուած՝ զորոք իրարու հետ հաշտացընել կարելի չէ: Տակաւորս համեմատ Երեւանեան Յիզրիսի հարաւայտէն էր (37 մղոն Մեքիմէ), իսկ Պաղովմայ եւ Պեւտինգերեան Տախտակաց համաձայն՝ անոր հիւսիս-հարավէն: Ուստի պէտք է ելլուի ինչ ալ փնտռել գտնել տեղ մ'որ Յիզրամեկերտի մասին հեռուաւանդ տեղեկութեանց յարմար ըլլայ: Արդ շի յարմարի այժմու Տել-Էրմեն (Tell Ermen)

ըսուածը՝ արդի Մարտի մաս, զոր նախ Սախաւ եւ անկէ ետքը ցայսօր ալ տիրող կարծիքը հին Յիզրամեկերտն եղած ըլլալ կը համարի: Եթէ Արեւմ. Յիզրիսի հիւսիս-հարավ յարմար տեղ մը գտնուի, այն ատեն հակասութիւնքը բանալու ճամբան արդէն կ'իյարար նշանակած էր, այսինքն՝ Տախտակաց արդի բնագրին մէջ փոխանկ *septem et triginta* (37 մղոն) կարգալու՝ պէտք է դնել *centum et triginta* (130 մղոն): Իրենց ի Հայս կատարած ուսումնասիրական ուղեւորութեան ատեն՝ Լէման եւ Վ. Բէլք այս խնդիրը քննեցին (1898/99) եւ գտան որ ամէն պահանջածները լիովին կը յարմարին այժմու *Miyafarkin* համար՝ որ Արեւմ. Յիզրիսի հիւսիսակողմն է, Պաղովմայ եւ Պեւտինգերեան Տախտակաց նշանակած լայնութեան աստիճանին վրայ: Արդէն Մոլակէ այս տեղն ըսած էր հին Տիգրանոկերտ (Tigranokerta).

Տեղւոյն համար պահանջուած պայմաններն են՝ մօտ մէջ հաւր մը նշանաւոր դէպք մը վրայ որ տեղւոյն սեպհական նկարագիր մ'ընծայէ. գետը պէտք է ըլլալ լայն եւ շատաւոր, եւ նաեւ հիւսիս-արեւելի ուստի ջրերու նուազութեան ատեն՝ դժուարանցանելի ըլլայ: Տել-Էրմենի քով այս ամէնը բողոքովին կը պակսի: Գետը գարձեալ դէպ ի արեւմուտք դարձուածք մ'ունենալու է, զոր Լուկուլուս ռազմագիտօրէն յօգուտ գործածեց: Քաղաքն ալ շուրջանակի ոռոգելու է գետ մ'ոչ արհամարհելի լայնութեամբ, (*amnis haut spemenda latitudine*.) Բաց ատի իբրեւ երկրորդական պայման՝ նոյն տեղը գտնուելու են արօր ալ մեծամեծ աւերակներ ողորկեալ քարէ, ինչպէս կը պահանջէ Հայոց արուեստի ոճը: Արդ այս ամէն պահանջուածները կը ներկայացընէ Նիֆիլիք (*Miyafarkin*, ուղղորարար *Farkin* եւ *Maiafarkin* հոլուած), զոր շուրջանակի կ'ոռոգէ ջրաշատ Ֆարկին-սու, որուն հարաւ-արեւելք ուղղուած թափման (Batman-su) տանող կիրճը բնական անցք մըն է դէպ ի հարաւ-արեւելք: Ինքը Բատման-սու լայն գետ մըն է՝ հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ հոսող, ձախ արօր մեծաւորած գաշտով. եւ գետը քաղաքէն 20 մղոն

1 C. F. Lehmann, Ueber Tigranokerta, Ի Verh. der 46. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner in Straesburg 1904. Leipzig. 1902. S. 25-34. Հն կը պատարարէ թէ ասի ընդարձակ դիրք իւրիւ Լէման սոյն խնդրոյ մասին սրբէ երկի մը մէջ (*Beiträge zur alten Geschichte*, Bd. II.) զոր գծագրաւոր աստիճան լինի: Նաեւ Նախնիքաց լուս աւել հասած է մեր մեղքը. թէն պարունակութիւնն իւր թարգմանիչը պահած է ցայսօր ալ:

1 Միւսֆարկին, կամ Նիֆիլիքը քննեց Լէման 1898 մայիս. տես այս մասին Sitzb. Berl. Akad. d. Wiss. 1899, p. 747; Verh. d. Berl. Anthropol. Ges. 1899, Mai, p. 488, Okt. 1899, p. 600 ff; WZKM, 1900, p. 41 ff; Mittheilungen d. Hamburger Geogr. Ges., Bd. XV, հ. 1, Բէլք. Պաղովմայն է Նիֆիլիքը 1899 տարւոյ չեփսեփերի. տես Z. f. Ethnol. 1899, p. 263 ff. (Այս գրութեանց մաս մը ծանօթացուած կըն ժամանակին մեր ընկի ներդրողը):